

Struktura statystyczno-leksykalna słownictwa podręczników języka polskiego dla klas III—VIII szkoły specjalnej dla lekko upośledzonych umysłowo

Minie wkrótce 20 lat od podjęcia znamiennej decyzji uznającej potrzebę napisania i wydania podręczników dla szkół specjalnych. Przez długi czas istniało bowiem w polskim szkolnictwie specjalnym przekonanie, iż dobry, twórczy nauczyciel potrafi samodzielnie stworzyć podręcznik dostosowany do potrzeb i możliwości konkretnego zespołu dziecięcego. Była o tym przekonana także Maria Grzegorzewska, która obawiała się, że gotowy podręcznik upodobni szkołę specjalną do normalnej, zverbalizuje proces nauczania i osłabi działania rewalidacyjne. Jak się dziś wydaje, twórczyni polskiej pedagogiki specjalnej przeceniła jednak możliwości i umiejętności ogółu nauczycieli.

Pod koniec lat pięćdziesiątych sprawa opracowania i wydania podręczników stała się przedmiotem gorących dyskusji i polemik. Do problemu tego powrócono dopiero po śmierci Marii Grzegorzewskiej.

Różne poglądy, uwagi i informacje dotyczące koncepcji powstawania i przygotowywania podręczników do druku znaleźliśmy w publikacjach takich autorów, jak: S. Dziedzic (1958), K. Kirejczyk (1958), W. Stołowski (1970), H. Seniow (1971), W. Pokojski (1972), J. Głazek (1978), M. Wójcik i H. Mucha (1985).

Należy podkreślić, że opracowanie podręczników jest zadaniem bardzo złożonym i wielorako uwarunkowanym. Odczuwa się obecnie potrzebę ustalenia kryteriów jakości i oceny przydatności podręczników szkolnych, w tym i podręczników dla szkół specjal-

nych. W opiniach bowiem na temat podręczników "przeważa - jak sądzi T. Parnowski - zdecydowanie spekulatywny punkt widzenia, ograniczający się do snucia refleksji, z jakich powodów i jaki ten podręcznik być powinien. Daleko mniej mamy pogłębionych analiz istniejących podręczników dokonanych w celu znalezienia tą drogą norm dobrego podręcznika"¹.

W Katedrze Pedagogiki Specjalnej WSP w Krakowie rozpoczęto w ramach prac magisterskich badania nad podręcznikami dla szkół specjalnych, w tym nad słownictwem podręczników².

Badania słownictwa prowadzone są w kategoriach lingwistyki statystycznej. Podstawowym celem badań jest - poprzez analizę ilościową i jakościową wyrazów - poznanie zasobu słownikowego danych podręczników i stwierdzenie, czy ich język odpowiada językowi uczniów, dla których jest przeznaczony.

Spośród metod, jakimi dysponują pedagogika i językoznawstwo, za najbardziej wiarygodne uznano metody językoznawstwa statystycznego, pozwalające na:

- ukazanie rozkładu poszczególnych części mowy w tekście i słowniku;
- obliczenie stopnia koncentracji słownictwa;
- obliczenie wskaźnika bogactwa leksykalnego;
- obliczenie stopnia nominalności tekstu,
- wyodrębnienie wyrazów o frekwencjach najwyższych, średnich i najniższych,
- obliczenie stopnia abstrakcji tekstu itp.

W prowadzonych badaniach wykorzystano próbę tekstu każdego podręcznika zawierającą 10.000 wyrazów; wielkość taka jest

¹ T. Parnowski, Na drodze rozwoju teorii podręcznika, (w:) T. Parnowski (red.), Z warsztatu podręcznika szkolnego, Warszawa 1973, s. 19.

² Słownictwo podręcznika j. polskiego dla kl. III badała M. Bednarz, dla kl. IV - A. Nowogórska, dla kl. V - M. Gwoźdź, dla kl. VI - L. Panek, dla kl. VII - V. Węgorzewska, dla kl. VIII - K. Winiarska.

powszecznie uznana jako wystarczająca dla rzetelnej charakterystyki słownictwa badanego tekstu.

Dobór reprezentatywnych prób był losowy; badaniom poddano jedynie teksty podstawowe (nie uwzględniając tzw. obudowy metodycznej; poleceń, pytań, ćwiczeń); starano się, aby w zbliżonym stopniu była reprezentowana każda część analizowanego podręcznika.

Podstawę do obliczania danych stanowiły słowniki frekwencyjne.

Oprócz statystycznej analizy ilościowej słownika i tekstu danego podręcznika analizowano też jakość poszczególnych części mowy.

Głównym celem niniejszego opracowania jest ukazanie leksykalnej organizacji tekstów wybranych podręczników przy pomocy metod statystycznych i przedstawienie ich od strony ilościowej.

WYNIKI BADAŃ

Analizie statystyczno-leksykalnej poddano 6 podręczników do języka polskiego od klasy III do VIII szkoły specjalnej dla lekko upośledzonych umysłowo.

Jednym z podstawowych wskaźników bogactwa leksykalnego jest liczba haseł występujących w badanych tekstach. Porównanie wielkości słowników w poszczególnych podręcznikach wskazuje na występujące między nimi różnice i rozbieżności (tab. 1).

Obserwujemy znaczny przyrost słownictwa w podręczniku do klasy V (różnica pod tym względem między IV a V klasą wynosi 513 haseł); stwierdzamy też mniejszą ilość haseł słownikowych w klasie VII w stosunku do VI.

Porównanie otrzymanych wielkości z wielkościami słownika innych prób (tab. 2) wskazuje na bardzo bogaty materiał leksykalny zawarty w podręcznikach do klas: V - VIII.

Próby słownictwa podręczników dla klas: III i IV zbliżają się wielkościami do polszczyzny mówionej, natomiast pozostałe są bogatsze słownikowo niż powieść współczesna.

Tabela 1

Budowa słownika podręczników

Ugrupowanie	Część mowy	Kl. III		Kl. IV		Kl. V		Kl. VI		Kl. VII		Kl. VIII	
		ilość haszeł	%	ilość haszeł	%	ilość haszeł	%	ilość haszeł	%	ilość haszeł	%	ilość haszeł	%
I Wyrazy nazywające	Rzeczowniki	1088	47,3	1094	45,8	1321	45,5	1391	45,38	1327	43,7	1508	46,9
	Czasowniki	648	28,2	740	31,0	785	27,0	836	27,28	856	28,2	789	24,6
	Przymiotniki	265	11,5	258	10,8	409	14,1	427	13,93	487	16,0	532	16,6
	Przysłówki	155	6,7	137	5,7	181	6,2	181	5,91	195	6,5	197	6,1
II Wyrazy wskazujące i szeregujące	Zaimki	57	2,8	59	2,5	61	2,1	68	2,22	46	1,6	51	1,6
	Liczebniki	21	0,9	26	1,1	42	1,5	38	1,24	41	1,4	52	1,6
III Morfemy luźne	Przymyki	24	1,0	25	1,0	32	1,1	43	1,11	28	0,9	30	0,9
	Spójniki	22	1,0	30	1,2	42	1,5	40	1,3	29	0,9	31	1,0
	Partykuly	9	0,4	14	0,6	15	0,5	35	1,14	21	0,6	20	0,6
	Wykrzyknienia	10	0,4	7	0,3	15	0,5	15	0,49	5	0,2	4	0,1
	Razem	2299	100,0	2390	100,0	2903	100,0	3065	100,0	3035	100,0	3214	100,0

Spostrzeżenia o stosunkowo dużym zasobie słownictwa podręczników potwierdza wskaźnik ilościowego bogactwa leksykalnego obliczonego według wzoru Mistrika $\frac{20V}{N}$ (N - długość tekstu, V - słownik tekstu). Stosunek długości tekstu do liczby haseł słownikowych ukazuje średnią częstotliwość każdego hasła w danej próbie (Sambor 1972).

Wskaźniki tekstów podręczników obliczone i porównane ze wskaźnikami innych tekstów przedstawiają bogactwo leksykalne badanych prób (tab. 3) oraz potwierdzają hierarchię wyznaczoną przez wielkość słownika.

Miarą bogactwa ilościowego słownika jest także stopień jego koncentracji. Im próba uboższa słownikowo, tym większa jest koncentracja. Rozproszenie słownictwa, mała koncentracja tekstu, czyli bogactwo i różnorodność haseł - oznaczają większą przewagę w tekście wyrazów o częstotliwościach niskich.

Oceniając stopień koncentracji słownictwa podręczników dla szkół specjalnych przeprowadzony według udziału haseł o najwyższych frekwencjach (tab. 4) możemy stwierdzić, że polszczyzna mówiona, która ma bardzo dużą koncentrację, potrzebuje prawie o połowę mniej haseł niż podręczniki dla klas: III i IV oraz znacznie mniej niż teksty przeznaczone dla klas: V - VIII.

Stopień bogactwa leksykalnego można też określić na podstawie klas częstości, tj. słownictwa bardzo częstego, częstego i rzadkiego. M. Zarębina (1971) dzieli słownictwo na trzy klasy (przedziały frekwencyjne):

I - słownictwo najczęstsze, którego frekwencja wyraża się liczbą trzycyfrową; frekwencja wynosi 100 i powyżej. Wyraz taki występuje w każdej setce wyrazów tekstu o długości 10000 wyrazów.

II - słownictwo częste; znajdują się tu wyrazy o frekwencji od 10 do 100.

III - słownictwo rzadkie, obejmujące wyrazy o frekwencji poniżej 10.

Analizując dane z tabeli 5 można stwierdzić, że struktura słowników podręczników jest następująca: udział wyrazów bardzo

Tabela 2

Wielkość słownika podręczników i innych prób

Próba	Kl. III	Kl. IV	Kl. V	Kl. VI	Kl. VII	Kl. VIII	Polszcz. mówiona	Powieść współcz.	Polszcz. pisana
Liczba haseł	2299	2390	2903	3065	3035	3214	2413	2860	3288

Tabela 3

Wskaźniki ilościowego bogactwa słownika

Kl. III	Kl. IV	Kl. V	Kl. VI	Kl. VII	Kl. VIII	Polszcz. mówiona	Powieść współcz.	Polszcz. pisana
4,59	4,78	5,81	6,13	6,07	6,43	4,82	5,72	6,58

Tabela 4

Stopień koncentracji tekstu podręczników i mowy potocznej

Próba	KL III	KL IV	KL V	KL VI	KL VII	KL VIII	Mowa potoczna
10 pierwszych wyrazów pokrywa % tekstu	18,36	19,52	19,09	17,87	20,43	19,9	25
25 pierwszych wyrazów pokrywa % tekstu	26,58	28,16	27,04	25,96	30,13	27,13	37
Liczba wyrazów pokrywających 50% próby tekstu	149	132	172	208	163	185	73

częstych (od 0,3 do 0,44% ogółu haseł) i częstych (od 3,68 do 8,33%) jest niewielki, zdecydowanie natomiast przeważa w podręcznikach słownictwo rzadkie (od 91,25 do 96%). Najwyższy udział w słowniku haseł rzadkich cechuje podręcznik dla klasy VIII, najniższy - dla klasy IV.

Najczęstsze hasła występujące w słowniku każdego tekstu znajdują się zawsze na pierwszych miejscach na listach rangowych niezależnie od ich przynależności stylistycznej (Sambor 1975).

Porównując strukturę najczęstszych haseł występujących w badanych podręcznikach stwierdzamy, że nie ma różnic w strukturze słownictwa o najwyższych częstościach między podręcznikami a polszczyzną pisaną (tab. 6).

Słownictwo posiadające najwyższą frekwencję to wyrazy gramatyczne (zaimki, przyimki, spójniki, partykuły), które nie mają samodzielnego znaczenia, oraz słowo posiłkowe: być.

Prawidłowością językową jest różnica między słownikiem a tekstem (Zarębina 1970). W tekście bowiem większego znaczenia nabierają zaimki, spójniki i przyimki, spada natomiast udział wyrazów atrybutywnych - przymiotników i przysłówków. Zarówno w słowniku, jak i w tekście dominują rzeczowniki i czasowniki.

Udział rzeczowników i czasowników w tekście stwarza możliwość dokonywania charakterystyki stylu badanego podręcznika. Najbardziej charakterystycznym wskaźnikiem stylu jest stopień nominalności tekstu, czyli stosunek ogólnej sumy zastosowania rzeczowników do ogólnej sumy użycia czasowników w tekście (obliczony według wzoru Wellsa: $\frac{S}{V}$ (Sambor 1969). Im niższy stopień nominalności, tym styl jest bardziej ekspresywny, żywy.

Pomiary stopnia nominalności stylu badanych podręczników (tab. 7) pozwalają stwierdzić, iż wszystkie podręczniki zdecydowanie przekraczają stopień nominalności mowy potocznej. Najbardziej nominalny wśród badanych prób, nastawiony na przekazywanie informacji rzeczowych, jest język podręcznika dla klasy VIII, najmniej zaś nominalne są podręczniki przeznaczone dla klas IV i VI.

Tabela 5

Słownik podręczników według klas częstotści

Przedziały frekwencji	KL III		KL IV		KL V		KL VI		KL VII		KL VIII	
	1b	%	1b	%	1b	%	1b	%	1b	%	1b	%
I: $f \geq 100$	10	0,44	10	0,42	11	0,38	9	0,3	10	0,32	10	0,32
II: $10 \leq f < 100$	167	7,26	199	8,33	138	4,75	134	4,37	119	3,93	121	3,68
III: $f < 10$	2122	92,3	2181	91,25	2754	94,87	2992	95,33	2906	95,75	3083	96,0

Tabela 6

Lista najczęstszych słownictwa podręczników i polszczyzny pisanej

KL. III	KL. IV	KL. V	KL. VI	KL. VII	KL. VIII	Polszcz. pisane
w/we	w/we	i	i	i	i	w
i	i	w/we	w/we	w/we	w/we	i
z/ze	być	z/ze	na	z/ze	się	się
być	na	się	się	się	z/ze	ten
na	nie	na	z/ze	na	na	na
się	z/ze	być	być	on	być	być
ten	się	nie	on	być	on	z
nie	do	on	nie	nie	ten	on
do	ten	ten	do	ten	nie	do
on	on	do	ten	do	do	nie

Stopień nominalności

Kl. III	Kl. IV	Kl. V	Kl. VI	Kl. VII	Kl. VIII	Polszcz. mówiona	Polszcz. pisana
1,67	1,47	1,68	1,66	1,55	1,91	0,79	1,78

Z niewielką grupką wyrazów o dużych częstościach w tekście łączy się ogromna liczba wyrazów rzadkich (o $f = 1,2,3$ tzw. hapax-, dis- i trislegomenów), które decydują o oryginalności słownictwa (Sambor 1972). Im więcej wyrazów o małej frekwencji, tym słownictwo danej próby jest bogatsze i oryginalniejsze.

W językoznawstwie statystycznym znany jest wskaźnik oryginalności słownictwa Guirauda w postaci $\frac{V_1}{V}$, który mierzy udział słownictwa o częstościach 1 ($f = 1$) w całym słowniku tekstu oraz wskaźnik Mistrika $\frac{20V_1}{N}$ określający udział jedynek w tekście.

Aby ukazać udział hapax-, dis- i trislegomenów w słowniku podręczników, zestawiono je (tab. 8) oraz obliczono wskaźniki oryginalności słownictwa Guirauda (tab. 9).

Uzyskane dane pozwalają stwierdzić, że wyrazy o niskich frekwencjach ($f = 1,2,3$) reprezentują od 75,68 do 89,11% całego słownika, zatem ich rola w słowniku podręczników jest ogromna, a stopień oryginalności świadczy o ilościowym bogactwie leksykalnym podręczników.

Tabela 8

Udział wyrazów o niskich frekwencjach w słownictwie podręczników

Próba	KL. III		KL. IV		KL. V		KL. VI		KL. VII		KL. VIII	
	V	%	V	%	V	%	V	%	V	%	V	%
Ilapaxlegomena f = 1	1107	48,01	1286	53,8	1684	58,0	1783	58,17	1779	59,2	2097	65,25
Dislegomena f = 2	452	19,61	422	17,66	505	17,39	531	17,32	504	16,6	549	17,08
Trislegomena f = 3	199	8,06	166	6,95	248	8,54	246	8,03	225	7,4	218	6,78
Σ	1758	75,68	1874	78,41	2437	83,93	2560	83,52	2526	83,2	2864	89,11

Tabela 9

Wskaźnik okrywalności Gulrauda $\frac{V_1}{V}$

KL. III	KL. IV	KL. V	KL. VI	KL. VII	KL. VIII
0,48	0,54	0,58	0,58	0,59	0,65

UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone na materiale liczącym 60 000 wyrazów badania miały służyć ścisłemu, ilościowemu określeniu stopnia różnorodności między podręcznikami języka polskiego przeznaczonymi do danych klas szkoły specjalnej, a właściwościami języka innych prób.

Nie znalazła potwierdzenia teza o ubóstwie leksykalnym podręczników przeznaczonych dla uczniów lekko upośledzonych umysłowo. Pomiarы dokonane przy pomocy takich parametrów, jak: wielkość słownika, wskaźniki ilościowego bogactwa, średnia częstość wyrazów i koncentracja tekstu, wskazują, że słownictwo badanych podręczników jest różnorodne, bogate, a określone próby dorównują tekstom polszczyzny pisanej.

BIBLIOGRAFIA

1. Dziedzic S., Pomoce szkolne i podręczniki w świetle metody ośrodków pracy, "Szkola Specjalna" 1958, nr 6.
2. Głazek J., Podręczniki dla uczniów i książki metodyczne dla nauczycieli szkół specjalnych, "Szkola Specjalna" 1978, nr 4.
3. Kirejczyk K., Pomoce naukowe i podręczniki potrzebne są również w szkołach specjalnych, (w:) Biuletyn Zarządu Krajowej Sekcji Szkoln. Specj., Warszawa 1958, ZG ZNP.
4. Parnowski T., (red.), Z warsztatu podręcznika szkolnego, Warszawa 1973.
5. Pokojski W., Podstawy organizacji, koncepcji i metodologii procesu przygotowania podręczników dla szkół specjalnych w Polsce, "Szkola Specjalna" 1972, nr 3/4.
6. Sambor J., Badania statystyczne nad słownictwem. Na materiale "Pana Tadeusza", Wrocław, 1969.
7. Sambor J., Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego, Wrocław, 1972.
8. Seniów H., W sprawie podręczników dla szkół specjalnych, "Szkola Specjalna" 1971, nr 1.
9. Stołowski W., Podręcznik dla szkół specjalnych, "Szkola Specjalna" 1970.
10. Wójcik M., Mucha H., W roku jubileuszu 40-lecia WSiP o książkach dla szkolnictwa specjalnego, "Szkola Specjalna" 1985, nr 6.
11. Zarębina M., Najczęstsze wyrazy polszczyzny mówionej, "Język Polski", r. LI, 1971, nr 5.
12. Zarębina M., Rodzaj wyrazów w słowniku i tekście. "Język Polski", r. L. 1970, nr 1.